

ОКОЛИЧНА ШЛЯХТА НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ЕТНОГРАФІЧНОГО ЖИТТЯ

У статті розглядаються питання походження та способу життя шляхти на території північно-східної частини Житомирського Полісся.

У північно-східній частині Житомирського Полісся (Овруцький, Коростенський, Народицький, Малинський, Лугинський, Радомишльський райони) увагу етнографів привертають так звані *шляхетські* села, мешканці яких досі самовиокремлюються з-поміж решти населення краю, розрізняючи групи себе та *мужиків*. Ця самоідентифікація є настільки очевидною і водночас незвичною, що вже давно наспіла потреба з'ясувати питання походження та способу життя шляхти на теренах краю.

Історіографія означеної проблеми не є чисельною й достатньою навіть з погляду історичного. Щодо дослідження етнографічних засад життя шляхетських родів, то тут джерельна база ще менша. Питання виникнення та походження дрібношляхетських родів в історії України достеменно не вивчене. Воно було сформульоване ще в другій половині XIX ст., й від того часу стало предметом дослідження окремих вітчизняних істориків.

Одним із перших збором та вивченням давніх актів про права та вольності дрібної овруцької шляхти свого часу ґрунтовно займався професор Володимир Антонович [1; 2 та ін.¹]. Частково це питання було висвітлене у статистичних описах окремих повітів (зокрема Овруцького) Волинської губернії, складених за матеріалами люстрацій XV-XVI ст. та пізніших історичних документів [19; 36]. Аналіз витоків походження загалу української шляхти у минулому здійснювали і деякі російські науковці [23]. Досвід попереднього вивчення цього питання був узагальнений в окремих історичних працях другої половини XX ст. [24; 40; 41]. У них було сформульовано основні висновки щодо походження та шляхів формування шляхетської верстви в Україні. У результаті багаторічного вивчення дослідники дійшли висновку, що українська шляхта є генетичним продовженням давньоруської верстви *бояр*. Традиція номінувати феодальну верхівку *боярами* у середньовічний період з'явилась у Болгарії, а також була відома у середовищі давнього населення Валахії, Молдавії, Албанії, Литви, східнослов'янських племен. Етимологію терміна на першому етапі дослідження пов'язували з праслов'янським поняттям *бой*, а пізніше з тюркським поняттям *boilu* – *високий* [38, с. 203–204].

Перші згадки про *бояр* зустрічаються в текстах деяких русько-візантійських угод (911 р.). Довгий час проімперськи настроєні російські історики XIX ст. обстоювали теорію виключно варязького походження давньоруських *бояр* та їх виключне заняття торгівлею (*княжі бояри*). Натомість у той період з'явилися твердження про те, що генеза боярської верстви значною мірою ґрунтувалася на місцевих найкращих людях кожної племінної землі. Саме вони склали прошарок *земських бояр* [14, с. 28–33]. Отже, імовірними джерелами формування *бояр* були дружина князя та верхівка, що існувала в середовищі племінних общин. На думку сучасних істориків обидві групи об'єдналися в XI ст.

¹ Відомості про овруцьку околичну шляхту містяться і в інших томах та частинах АЮЗР.

Тогочасні бояри успадкували атрибути племінної верхівки – землеволодіння, участь у судово-адміністративній владі. У часи існування Литовської держави звання *бояри* поширювалось на родини, що мали землю, челядь та були кінними воїнами, здатними виконувати військову повинність. На відміну від селян, *бояри* мали право спадкового володіння земельними наділами. Ті з-поміж них, що, залишивши землю, переселялись до міста або займались будь-яким ремеслом втрачали свої права [40, с. 130].

В. Антонович виводив назву *околична* з проживанням в околицях певного краю. Деякі сучасні дослідники пов'язують поняття *околична* з проживанням шляхетських родин окремими селами, хуторами на околицях фільваркової землі [40, с. 130]. За В. Антоновичем, *околиця* являла собою групу сіл, об'єднаних у спільну общину. Общинні сходи у шляхетських селах фіксуємо в документах до середини XVIII ст. Кожен рід зазвичай займав село, в назві якого було закріплене родове прізвище. Більшість із них на теренах північно-східної Житомирщини існує і сьогодні: Бехи, Бовсуни, Васьковичі, Верпа, Гаєвичі, Гошів, Дідковичі, Думінське, Закусили, Каленське, Кобилин, Корма, Купеч, Листвин, Магдин, Мелені, Михайлівка, Можари, Недашки, Великі та Малі Мошки, Пашини, Піхоцьке, Скурати, Сингаї, Ходаки, Чайківка, Чоповичі, Щорсівка (кол. Білошичі) та деякі інші.

В окремих селах спостерігається розділ на частини між представниками кількох шляхетських родів (наприклад, с. Мелені сьогодні заселене трьома родами Грищенків, Васяновичів, Стретовичів, що вважаються тут *коренними*), а в інших – розрізняють частини шляхетську і мужицьку. Так, у минулому шляхетський рід Костюшків утворив с. Костюшки. На початку XVII ст. овруцький староста Вишневецький, відібравши ґрунт у останніх, засновує в ур. Лопин над р. Хропаківкою містечко Михайлів. У зв'язку з цим, за документами 1616 р., костюшківські бояри погоджуються виконувати повинності овруцькому замку за умови повернення їм ґрунту [3, картка 500]. Тому сьогодні рід Костюшків займає частину с. Михайлівки. Місцеві мешканці твердять, що історично шляхетським у селі вважається куток *вишняки*, де мешкають *дворани*, *нагорніє*, інший куток – *вигін* відносять до *мужицького*, тут живуть так звані *калюжники*. При цьому виділяють і куток *слобода*, де на місці старого кладовища, за переказами, знаходилось поселення Городок, що з невідомих причин пішло під землю: «Коліс нашіє люди клалі вухо до землі і чулі, як дзвони дзвонять. Там золото шукалі»¹. Тепер це місце в селі називається *ринок*. Село Гаєвичі (колишнє Гейовичі – *І.Н.*) первинно належало роду Геївських, утвореному Левдиківськими та Мощеницькими. З 1654 р. частина села переходить у володіння Франциска Потоцького [3, картка 421]. В останні століття шляхта була розселена і в деяких звичайних селах. Так, у с. Барди здавна селилися вихідці з Ходаків та Дідковичів.

Як зазначалося вище, особливості етнографічного життя *околичної шляхти* вивчені значно менше. Так, у межах діяльності дослідних закладів ВУАН побут деяких родів овруцької шляхти (насамперед ідеться про с. Бехи – *І.Н.*) відобразив у своїх польових матеріалах Василь Кравченко² та деякі його учні [Див. напр.: 21; 22; 16]. Ескізно звертався до цієї теми Корній Червяк [39]. За останні сто років в українській історичній та етнологічній науці з цього питання з'явилися: історична праця узагальнюючого змісту Наталії Яковенко [41] та красноріччя праці Миколи Брикуна [5], Олександра Васяновича [6-13] та деяких інших науковців [25]. Тривалий час питання особливостей шляхетського побуту в краї вивчає Музей народної архітектури та побуту України НАНУ, в експозиції якого створено садибу овруцького шляхтича, в основі якої хата середини XIX ст. із с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл. На першому етапі цієї роботи було створено тематико-експозиційний план інтер'єру хати

¹ Записано автором 2000 р. у с. Михайлівка Коростенського р-ну Житомирської обл. від Костюшко Марії Іванівни, 1931 р. нар.

² Матеріали фонду В. Кравченка зберігаються у Національних архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі НАНФ ІМФЕ – *І.Н.*).

(1978 р.). Пізніше – розроблено тематичні довідки, присвячені питанням розвитку в с. Бехи килимарства та перебірного ткацтва, особливостям родинних обрядів, а також традиціям місцевого будівництва. Згадані матеріали стали частиною музейного архіву і частково були видрукувані [34; 35; 4; 31; 13; 26-30]. Так, на сьогоднішній день виглядає джерельна база по вивченню життя овруцької *околичної шляхти*.

Питання появи шляхетських сіл у ході історичного заселення північно-східної частини сучасної Житомирщини, місце і роль шляхетських родів у багатовіковій історії краю слід шукати як в історичних, так і в археологічних джерелах. Згадана територія входила до складу великого району відомого у вітчизняній науці під назвами – Середнє Полісся або Східна Волинь. Останній включав у себе всю сучасну Житомирщину, північну Київщину, північно-східну Рівненщину, на сході обмежувався Дніпром, на заході Горинню, його південна межа проходила вище умовної лінії Новоград-Волинський, Житомир, Радомишль, Київ, північна – майже сягала Прип'яті [17].

Слов'янську традицію заселення регіону вітчизняна археологія веде від V ст. н.е. до *останньої чверті XIII ст.* Тут вона представлена археологічними культурами *Корчак та Лука-Райковецька*, носіями яких були, вочевидь, літописні древляни. Означений період має два етапи історичного розвитку – племінний та державний. Археолог А. Томашевський, що довгий час обстежує цю територію, зазначив: «В межах згаданої території археологами виявлено близько 200 пам'яток V-IX ст., більше 500 давньоруських, сотні пам'яток доби кам'яного віку, бронзи, ранньозалізного віку, проте не знайдено жодних матеріалів чи пам'яток 1-2 чверті I тис. н.е., крім черняхівських. Стосовно стосунків лісостепової черняхівської культури і корчакського заселення поліської зони, очевидно, в межах Східної Волині хронологічний і територіальний контакт цих культур не спостерігається» [37, с. 31]. У цей час, на думку вченого, тут формуються три головні підрайони: середньотетерівський, середньослучанський та верхньоужський. На першому етапі мережа поселень мала вигляд ланцюжка. Згодом, відбулося розгалуження останнього, внаслідок чого утворилися схеми поселень у вигляді решітки, які функціонували в межах побасейнового принципу заселення територій. У результаті на згадуваній території археологами виділяються басейни річок: Случ (з притоками Хомора і Корчик), Тетерів (з притоками Гнилоп'ять, Гуйва, Ірша), Уж, Прип'ять, Словечна, Норинь, Уборть.

Для нас визначальним є те, що перші села, які у пізніших документах фігурують як шляхетські, у краї виникають уже в мережі населених пунктів давньоруського періоду (XI–XIII ст.). Серед них: Мелені (басейн Тетерева, р. Ірша), Дідковичі, Недашки (басейн Ужа), Сингаї, Бехи, Михайлівка, Васьковичі (басейн Прип'яті), Левковичі (Овруцький кряж, басейн рр. Словечни і Норині) – усього вісім [37, с. 319–320].

Через кілька століть фіксуємо існування в краї цілого ряду давніх *боярських* родів, які, на думку професора В.Б. Антоновича, серед іншого населення *південноруського краю* завжди зберігали риси свого *руського* походження, православне віросповідання, мову та особливості побуту [1, с. 3].

Історичні акти минулих століть засвідчують, що переважна більшість *околичної шляхти* бере початок із найдавніших часів. Додатковим свідченням цьому є й історичні легенди про перших родоначальників, що до наших днів побутують у середовищі деяких шляхетських родів. Вірчі грамоти, видані їм на володіння землею, фіксуються вже в часи литовських князів, а окремі – навіть київських. Давні актові книги, досліджені свого часу В. Антоновичем, зберегли інформацію про походження значної кількості місцевих родів. У ній можна виділити три блоки: історичну хронологію виникнення та розвитку шляхетських сіл; їх територіальну локалізацію у середовищі земель, що мали на той час усталені топоніми; походження родових прізвищ.

Так, за актовими книгами, найдавнішим з-поміж шляхетських сіл у регіоні є рід Бехів. До періоду удільних князів ці документи відносять появу с. Чоповичі. На Литовський період

припадає поява сіл, заснованих Барановськими (1450 р.), Корчівськими (1478 р.), Товкачами (1503 р.), Думінськими (1520 р.), Коркушками (1521 р.), Невмержицькими (1539 р.), Бовсунівськими (1545 р.), Швабами (1551 р.), Закусилами (1560 р.), Кобилинськими (1573 р.), Костюшками (1601 р.). Приблизно у цей же час у краї оселяються Білошицькі, Ходаковські, Редчиці, Васьковські, Ущиповські, Госовські, Меленевські. Останнє підтвердження земельних та соціальних прав різними шляхетськими родами, за згаданими актовими книгами, припадає на різні десятиліття XVII ст. насамперед на період завершення війни під проводом Богдана Хмельницького 1648-1654 рр.

Знайомство з актовими документами дозволяє твердити, що жалування земель поширювалося на території, що мали визначені попередньою історією розміри та назви. Так, Булгаки отримують Смольчанську землю, Виговські – Скачковську, Корчівські – Хомчинську, Макаревичі – Ремізовщину, Редчиці – Єрликівську та Тенитилівську (останню з ними ділили Товкачі), Шваби – Берцовщизну [1, с. 14–21]. На жаль, далі не завжди за топонімами можна визначити конкретну територіальну прив'язку. Лише в окремих випадках маємо повідомлення про те, що та чи інша земля знаходиться між ріками. Так, земля Васьковських та Ущиповських знаходиться між Ужем та Жеревом. Додаткове розмежування земель між ними у 1471 р. було проведене київським воєводою Мартином Гапгольдовичем. Земля бехівців, у записах В. Кравченка, визначена наступним чином: «Річка Уж, на лівому березі якої розташоване село Бехи, відмежовує землі цього села від угіддів сіл Барди і Купча. Землі бехівців межують з півночі з Васьковичами, з заходу Михайлівки, Бовсунів, з південного заходу – Чигирів і Кожухівки, з півдня – Пажин, Воронова» [21, арк. 221]. Найчастіше ж землі, надані різними шляхтичам, у історичних документах не конкретизуються. Із них лише дізнаємося, що окремі наділи знаходяться в межах Овруцького повіту.

Можна погодитися з думкою В. Антоновича про те, що саме топоніми у багатьох випадках визначили прізвища низки шляхетських родів. Так, Малкевичі, поселившись на Ходаковській землі, приймають відповідне прізвище, Хіневичі стають Васьковськими, Лучичі – Виговськими. Прізвище Ущиповський, за місцевою легендою, пов'язане з поняттям *ущип* – той, хто береже вихід водою¹. Однак, причина, з якої одні роди міняли прізвище, а інші зберігали первісне до цього часу, невідома [1, с. 22]. До того ж у окремих випадках історичні свідчення цілком суперечать місцевим легендам. Так, серед представників роду Ходаковських, розселених насамперед у сс. Ходаках та Купечі Коростенського р-ну, до наших днів побутує легенда про те, що прізвище це пов'язане з пішим переходом перших представників роду з Овруча на нові землі у зв'язку з їх конфліктами з адміністрацією овруцького замку². До того ж залишається нез'ясованим походження окремих прізвищ. Так, рід Гошовських, за версією В. Антоновича, сформувався на початку XVI ст. як бічна гілка роду Барановських. За іншою ж версією, цю землю отримав за військову службу воєвода Госовський, який із невідомої причини згодом прийняв прізвище Барановського. З одного боку, ця версія є логічнішою, про що свідчить і назва села, заснованого на початку XVI ст. З іншого – той же В. Антонович стверджував, що первинно Гошовичі були вислужені у Вітовта Сидором Юхновичем Васьковичем і належали Васьковським ще на початку XVII ст. Лише з 1683 р. у селі фіксуються прізвища Гошовських та Барановських [3, картка 504]. Упродовж наступного XVII ст. Барановські отримували нові земельні документи, наділяючи ґрунтами своїх дітей. Важко сказати чи супроводжувався цей процес приєднанням до Гошева нових територій. У результаті шлюбів з часом у Гошеві оселяються сім'ї Невмержицьких та Левковських, які

¹ Запис автора 2000 р. від краєзнавця з м. Коростень Бріцуна Миколи Івановича.

² Запис автора 2003 р. у с. Купеч Коростенського р-ну Житомирської обл. від Ходаковської Євгенії Павлівни, 1933 р. нар.

донині тут вважаються корінними¹. Окремі шляхетські роди мали європейське походження. Так, французьке коріння мав рід Гльозів.

Зауважимо, що в переліку В. Антоновича згадано не всі дрібношляхетські роди Овруччини, оскільки деякі з них не потрапили в історичні документи і були зафіксовані значно пізніше автором цього дослідження безпосередньо в польових умовах. Так, зокрема, були виявлені Сичевські, розселені у с. Сирниця та Селезівка Овруцького р-ну, та Стоцькі, розселені, зокрема, в с. Мошки Овруцького р-ну, а пізніше – один із корінних родів у с. Верпа Овруцького р-ну.

У Київський та Литовський періоди шляхетські (боярські) роди належали до дружинної верстви. Документи цього періоду засвідчують їхні військові та інші заслуги, за які жалувалися землі. Так, за місцевою легендою, оселився тут рід Бехів, що нібито походить від колишнього татарського бека. Оповідь про першого осадника села та подальшу його розбудову у 1920-і рр. від Івана Мартиновича Бека записав В.Г. Кравченко. У його щоденникових записах ми читаємо: «Польський король за якусь послугу сказав Беку: «Бери це місце і землі стуюльки куолько ти об'єдеш конем за день...». Воун став спешит... Куонь його лопнув, то воун сам бежком іще бьїг до речкі...» [21, арк. 220]².

Загалом, усі боярські роди відігравали провідну роль у суспільному, економічному та релігійному житті свого краю. Визначені в трьох категоріях: *зим'ян*, *слуг ординських* та *слуг замкових*, вони виконували найрізноманітніші повинності по обороні земель та розбудові населених пунктів, прокладанню доріг тощо. Несення військової служби було закріплене за *зим'янами*. Останню відбувала певна кількість представників села за наказом князя. Повинність ця у документах має назву «господарської, воєнної, земської служби конем». Такі *зим'яни* не підлягали суду князівських замків та їх державців, судились безпосередньо перед князем або його воєводою або князівськими комісіями [1, с. 4]. Вони не могли бути катованими, а той, хто побував у руках ката, втрачав свій статус. За свідченням В. Антоновича, верства *зим'ян* сформувалася в середині XVI ст. Саме до цього періоду в королівських грамотах вживався термін *бояри*. Уже в наступні століття *зим'яни* у документах протиставляються *боярам*. Останні повинні відбувати замкову службу, зокрема Овруцькому замку, чого не робили перші. В останній групі за документами XVI ст. згадуються, зокрема, представники родів Ущановських та Мошковських [1, с. 33].

Група *ординських слуг* мала так звану *єсачну повинність* – відбувала «повну (польову) сторожу» на кордонах Полісся та Степової України, на «татарських шляхах». Вони попереджали мирне населення про татарські набіги. Одна така сторожа знаходилась біля сучасного с. Камінь на р. Вілії (Овруцький р-н). Період служби тут тривав від Св. Юрія до Покрови. Інша сторожа існувала в м. Чорнобиль. Згадана категорія брала участь у поїздках в Орду, вони відповідали за ночівлю та транспортні засоби для посланців, які проїжджали через Овруч, забезпечували харчуванням київського воєводу під час його подорожей через Овруч. Цю службу виконували, зокрема, Бовсуновські.

Остання категорія – *замкові слуги*, несли замкову службу, яка передбачала утримання *сторожі* замкових воріт та *погон* – розвезення різноманітної кореспонденції. Остання функція обумовила появу іншого терміна щодо цієї групи шляхти – *путні*. У регіоні тоді існувало два основних шляхи: поштовий, що пролягав з Овруча на Київ, і дорога, відома під назвою *ровнік* від Овруча до Городища (с. Городець Овруцького р-ну). Її назва, за твердженням місцевих інформантів, пов'язана з тим, що на всьому шляху не було жодного повороту чи мос-

¹ Запис автора 2001 р. у с. Гошів Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицького Анатолія Миколайовича, 1958 р. нар.

² Нагорода у вигляді земельного наділу, розміри якого вимірюються кінним об'їздом упродовж одного дня, є досить архаїчною і згадувалася ще Геродотом [21, арк. 220].

ту¹. У зв'язку з прокладенням поштового шляху виникають нові, станційні, села. Одним із них є село Потаповичі, розташоване біля шляхетського Гошева. Путні слуги також платили грошові суми в казну Овруцького замку. Тобто, перша з названих категорій була безпосередньо підпорядкована київському князю, дві інших – замку в особі замкового старости. Такий замок завжди являв собою центр певної округи. Його державець мав владу над *зим'янами* лише у військові періоди і лише у випадку їх добровільної згоди. В інший час вони вважали себе вільними від усіх місцевих адміністративних структур людьми. Ремонт замкових укріплень давав *зим'янам* право мати на території замку спеціальні приміщення (*городні*) для зберігання майна [1, с. 10].

Після Люблінської унії 1569 р. *зим'яни* отримали статус шляхти з правом участі в сеймах, а отже, політичний голос. Вони були звільнені від виконання земської військової служби, яка була замінена участю в шляхетських ополченнях. Інші боярські категорії були визнані посполитими людьми, підпорядкованими королівському старості, що юридично наблизило їх до положення селян. У результаті виникла реальна різниця в соціальному статусі трьох розглянутих груп шляхти.

Зважаючи на це, боярські роди, зокрема ті, що населяли Овруччину, намагалися отримати відповідний статус у новому адміністративно-державному устрої. На заваді цьому були деякі фактори: усі вони жили абсолютно простим, подібним до селянського життям. Історичні документи фіксують існування серед місцевої шляхти значної кількості традицій, давніх звичаєвих норм поведінки, а також вірувань, наближених до забобонів. До середини XVIII ст. у середовищі місцевої шляхти фіксується зникла нині в регіоні народна обрядова форма розлучення (*розлука*), яка являла собою взаємне подавання руки свекром невістці та тестем – зятю у присутності представників обох родів після публічного виголошення причин хатніх незгод. Після цього подружжя вважалось вільним від шлюбних обов'язків [1, с. 150]. До того ж у XVIII–XIX ст. місцева околична шляхта вже не мала найманої робочої сили, і, нарешті, її роди були чисельними: «...загалом же вона (коростенська околична шляхта – *І.Н.*)... ані в чому не відрізняється від місцевого українського селянства, проте вся «гонорова». То ж одружитися хоч би й заможному мужикові з шляхтянкою нелегко...» [20, с. 259].

Стосунки місцевої шляхти і мужиків були неоднозначними. З одного боку, шляхта максимально дистанціювала від сільського загалу насамперед у встановленні родинних або бо-дай близьких зв'язків. Водночас її спілкування з селянами не було ворожим, швидше нейтральним. Конфлікти траплялись вкрай рідко. Часом, шляхтичі дозволяли селянам-втікачам поселятися на своїй землі, допомагали їм відстоювати права на землю перед поміщиками. Простий селянин мирної вдачі, який не чинив у селі ніякої шкоди, приязно сприймався всією родовою шляхетською громадою. Яскравим прикладом стосунків шляхти і простих селян у історії краю стали *копні* (купні) суди, створені як звичаєвий, альтернативний місцевому судочинству, механізм для вирішення усіх конфліктних та спірних питань. У кінці XVII – на початку XVIII ст. на території Овруцького повіту існувало дві судових *копних* общини. Перша знаходилась у басейні Ірші і об'єднувала шляхетські села шляхти: Каленське, Ходаки, Чоповичі, поміщицькі містечка: Хотинівка, Кам'янка, Сарнопіль та села Ліпляні, Уланівка, Красилівка, Татаринівка. Друга займала басейни річок Вужа, Жерева і Норині. У неї входили села шляхти: Мошки, Пашини, Дідковичі, Закусили, Кобилин, Гейовичі, Гошів, Шваби та поміщицькі – Фосня, Потаповичі, Бондарі, Скородне, Селець, Жерев, Раківщина, Ласки, Сарновичі, містечка В'язівка та Народичі. Перша *купа* збиралась в с. Ліплянах, друга – у с. Гошеві або у м. В'язівці. Кожна з них складалась із громад. Громадські (*копні*) суди мали значний вплив на місцеве населення краю. Шляхтичі зазвичай не ухилялись від рішень такого суду, цілком визнаючи його рішення. Натомість старости вважали ці суди незаконним утворенням і намагались боротись з ними, але загальне визнання останніх як селянами, так і шля-

¹ Запис автора 2001 р. у с. Верпа Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковського Павла Устиновича, 1937 р. нар.

хтою сприяло існуванню в краї паралельної судової влади та розгалуженої системи звичаєвих норм та правил.

Шляхетські роди у краї були одними з головних ініціаторів зведення багатьох сільських храмів. На свої кошти вони насамперед будували церкви у власних селах, на свята робили значні пожертви місцевим монастирям та соборам. Так, у день храмового свята в Овручі роди Левківських, Верпівських і Стоцьких дарували великі суми. Від середини XVII ст., коли починається процес окатоличування давніх руських родів, місцева шляхта виявляє тверді позиції щодо відданості православній вірі, як вірі батьківській. Переходи до католицизму у середовищі околичних шляхтичів траплялися рідко і засуджувались іншими родичами [1, с. 142–144]. У цей період центром релігійного життя у краї стає Левківський чоловічий монастир, заснований біля с. Невмержицьке. У наступні роки, коли тиск єзуїтів на православну віру у краї посилювався, монастир було укріплено валом. У цей же час на нього неодноразово нападали жовнірські коругви війська польського. Його оборону тримали родини Невмержицьких, Левківських та Мошковських. З метою збереження православ'я на Овруччині у 1690 р. Левківський монастир приписується до Києво-Межигірського монастиря. Цьому сприяло перебування на той час у Межигір'ї у сані ігумена Феодосія Васьковського, який походив із коростенської шляхти.

Сьогодні село Невмержицьке і монастирський комплекс не існують, однак серед селян ближнього с. Левковичі про монастир збереглися деякі легенди: *«За селом в сторону Сорочопеня (назва села – І.Н.) був монастир, над ровом стояв. Коло цього монастира батько оддавав сина у віці 22 год, коня, харч на коня, всей реманент, зброю і якийсь срок вон там нёс службу по охрані села і монастира від нашествія монголов і татар. Так нашіє люди отстаивали свою независимость. Тут пана не було. Каждый человек мав свою землю, свой сенокос, свой клантік леса»*¹. За документами монастир виник коштом Невмержицьких та Левківських. Першим ігуменом монастиря був Єремія Гдишинський. Храмовим святом був день Св. Миколи: *«В Левковичах два раза в гости йдутъ – весною і взимку, на Миколи»*².

Крім Левківського монастиря, в період між 1650–1720 рр. у шляхетських селах існувало близько тринадцяти церков – с. Мошки (церква Св. Миколи), с. Дідковичі (церква Пресвятої Трійці), с. Мелені (церква Св. Архистратига Михаїла), с. Скурати (церква Різдва Богородиці), с. Вигов (церква Воздвиження Чесного Хреста), с. Ходаки (церква Покрова Пресвятої Богородиці), с. Чоповичі (церква Пресвятої Трійці), с. Щорсівка (кол. Білошичі – церква Св. Димитрія), сс. Невмержицьке, Левковичі (церква Св. Миколи), с. Закусили (церква Воздвиження Чесного і Животворчого Хреста), с. Михайлівка (церква Св. Архистратига Михаїла), с. Бовсуни (церква Св. Василя). Без престольної назви фіксуються церкви у сс. Сингаї, Васьковичі, Пашини [1, с. 28–29]. Пізніше на кошти місцевих шляхтичів будуються церква Трьох Скорботних у Можарах і церква Св. Архистратига Михаїла в Гошеві. Храмові свята в історичних документах згадуються як «канун». Вони, а також родинні свята (хрестини, весілля, похорон) були тими короткими періодами, коли шляхетські роди мирно спілкувались між собою. Кожен із шляхтичів, хто хотів бути похованим на монастирському цвинтарі, робив майновий чи грошовий внесок у монастирську скарбницю. У такий спосіб на сільських церковних цвинтарях часто виникали родинні пантеони. За рахунок літніх околичних шляхтичів частково формувалось і місцеве чернецтво. Околична шляхта брала участь у виборі київських митрополитів та архимандритів Печерської лаври.

Упродовж останніх століть процес міграцій різних давніх родів помітно активізувався. Внаслідок шлюбів або з деяких інших причин окремі шляхетські села поступово заселялись представниками новоприбулих родів, зазвичай шляхетських. Натомість тут поступово зника-

¹ Запис автора 2001 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицького Василя Петровича, 1950 р. нар.

² Запис автора 2001 р. у с. Верпа Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковського Павла Устиновича, 1937 р. нар.

ли *корінні* прізвища. Сьогодні на теренах регіону практично зникла пам'ять про Волковських, Каленських, Кончаковських, Корчівських, Макаревичів, Меленевських, Пашинських, Товкачів, Швабів, Гошовських, Ярмолинських. Водночас зникли й окремі села, а роди, що у минулому були їх засновниками, існують і зараз. Так, колишнє с. Невмержицьке частково злилося з Левковичами, натомість рід Невмержицьких досі широко розселений на теренах Овруцького району.

Більшість шляхетських родів у північно-східній частині Житомирщини живуть і сьогодні, зберігаючи у своєму побуті чимало традиційних форм господарювання, ритуалів, а в історичній пам'яті — легенди про життя предків тощо. У спілкуванні вони до цього часу виявляють бажання підкреслити свою соціальну виокремленість, особливість. За характером це зазвичай люди з розвинутим почуттям власної гідності, обізнані з усними переказами про історію свого роду, пишаться багатовіковою боротьбою своїх предків за статус вільних людей, які завжди трималися за родові території, боронили їх, у більшості випадків не піддавалися спробам окатоличування. Лише серед їхніх жінок у краї спостерігаємо незвичну традицію лишати батьківське прізвище після одруження з *мужиком*. Збереженню цих якостей сприяв безумовний консерватизм місцевих шляхтичів. Останні зазвичай відзначаються хазайновитістю та ініціативністю, серед них рідко зустрінеш пияків. Водночас окремі шляхетські роди в минулому не завжди приязно спілкувались між собою. Так, Левковські підтримували сусідські і родинні стосунки з Верповськими (за В. Антоновичем останні були гілкою роду Левковських [3, картка 388]) і Стоцькими, натомість уникали спілкування з Невмержицькими. Лише у XX ст., коли стерлось багато колишніх уявлень, ці роди почали одружуватися між собою¹.

Питання про витоки історичного походження околичної шляхти на теренах древньої Овруччини, давні маркери в культурі та побуті цієї верстви ще чекають на своїх дослідників. Із одного боку в минулому деякими вітчизняними вченими коростенська шляхта визначена як строката за своїм складом [20, с. 259]. При цьому в основу її побуту покладена загально регіональна типологія етнографічної традиції. Водночас аналіз одягу, родинних та календарних ритуалів, деяких місцевих занять та форм господарювання підводить нас до висновку про, те що окремі атрибути та явища шляхетського господарсько-культурного комплексу є специфічними особливостями цієї верстви. Останні подано у таблиці, до якої подаємо загальні коментарі.

Тема	Регіон	Шляхта
<i>Будівництво:</i>		
зруб	кругляк	плашка
типи дахів	накот, сохи, підсішки	крокви
покрівельний матеріал	<i>колота дошка</i>	<i>колота дошка</i>
термінологія	<i>ушак, трямок</i>	<i>ушак, бальок</i>
інтер'єр	<i>діжа на покуті</i>	<i>діжа на покуті</i>
обряд	<i>говіння діжі</i>	<i>говіння діжі</i>
	<i>рядно на бальку</i>	<i>килим на бальку</i>
		<i>подушки на килимі</i>
посуд		<i>фаянс, мідний</i>
<i>Двір:</i>		
	<i>улілі під деревами</i>	<i>улілі під степкою</i>

¹ Запис автора 2001 р. у с. Верпа Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковського Павла Устиновича, 1937 р. нар.

<i>Одяг:</i>		
сорочка	відкладний комір	відкладний комір
		орнамент в кутах коміра
рукав	вишивка вгорі	вишивка/ткацтво внизу
поділki	вишиті	узорно ткані
спідниці	рясовані	з фальбонами
плечовий одяг	юпка	лисi
		каптан
взуття	постоли	чоботи
<i>Ткацтво:</i>		
термінологія	перебір	переклад
мотиви		кривуля пальці
		козаки
<i>Календар:</i>		
обряд	одруження комина	одруження комина
атрибути	купальська тичка	півн.: купальська тичка
		півд.: деревце
	деди	півн.: деди
		півд.: відсутні
<i>Весілля:</i>		
деревце	йолка, йолце	вінки (барвінок, папір)
додатк. страва	каша	пірники
посад	кожух	килим
<i>Похорон:</i>		
обряд		з конем
ритуальна страва	каша	пірники
атрибут	рядно	килим
<i>Родини:</i>		
страва	каша	спорадично
обряд	розбивання горщика	відсутній

Господарства околичної шляхти у регіоні загалом відзначались більшою міцністю та розвиненістю, ніж мужицькі. Деякі заможні господарі постійно займались чумакуванням, відправляли до Криму валки з мажами. Окремі шляхетські села мали і розвинену систему хуторів. Так, с. Верпі належали лісові хутори Козулі, Мацьки, Лісовці, Возничі, Лучанки. Левковські свого часу заснували невеличке лісове село Жидову (нині Червоносілка Овруцького р-ну). Їм також належали хутори Млинок, Острови й уже згадані Лучанки, де жили сім'ї Левковських із Верпи. За іншою інформацією хутори Млинок, Острови, Лучанки первинно належали Невмержицьким і вочевидь пізніше перейшли до Левковських через ворогування між собою цих родин¹. Село Селезівка у минулому було хутором, що належав Сичевським. Селу Меленям у минулому належали хутори Граби, Довгі Поля, Войнарівка. Усі так звані *мужицькі* села належали різним поміщикам². Водночас була і бідніша шляхта. Так, у минулому селами Ходаковських вважались сс. Ходаки та Купеч. При цьому у Ходаках жила бідніша шляхта, а у Купчі – заможніша.

¹ Запис автора 2001 р. у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицького Василя Петровича, 1950 р. нар.

² Так, сс. Шершні, Злобичі, Соболівка, Хотинівка, Стремигород у останній чверті XVIII ст. належали шляхтичу Дубровському [Див.: 15, с. 14].

Постійне розширення та зміцнення господарства сформувало у шляхетському побуті деякі майнові традиції: готувати дочкам на весільний посаг фаянсовий та мідний посуд, килими, кравці тканини, одяг ускладнених фасонів тощо. Загалом одяг завжди був і залишається візитівкою не лише окремої людини, а й певного соціуму. У цьому контексті вбрання околичної шляхти середини XIX – початку XX ст. як комплексне явище є тотожним народному. В основі своєї воно має довгу додільну сорочку, поясні елементи (спідницю, запаску або фартух, а також пояс), різні плечові форми верхнього одягу, взуття. Однак, у його крої, матеріалах і способах декорування існує очевидне соціальне виокремлення себе з-поміж іншого сільського населення краю. Так, додільна шляхетська сорочка має обмежену систему оздоблювальних елементів та специфічну схему їх розташування. У ній тканим або вишитим орнаментом прикрашені: відкладний комір (його кути), рукави (вузька поперечна смужка у нижній частині рукавів біля манжетів) та поділki. Натомість *мушкетерські* сорочки оздоблення на *подолках* зазвичай не мали, а рукави їх традиційно оздоблювались у верхній частині та на *вуставках*. Поряд із широко відомими у краї доморобними вовняними спідницями-літниками шляхтянки в кінці XIX – на початку XX ст. мали широкі багатопілкові спідниці, виготовлені в домашніх умовах із крамного цупкого шовку або тонкої вовни, які по низу оздоблювались однією, трьома оборками-фальбонами. При нашиванні оборок для додаткового декорування використовувались різноманітні мережива та оксамитова тканина – *майшестер*. Саме костюм місцевих шляхтянок до наших днів зберіг у своєму складі вовняні доморобні попередниці-запаски з давніми орнаментальними мотивами, розташованими в центральній частині композиції. За описами, що дійшли до нас від середини XIX ст., взуття селянок та шляхтянок також різнилось між собою. Чоботи останніх шились не з чорного, а з жовтого або червоного сап'яну [18, с. 318; 39, с. 15]. Вони ж першими відмовились від наміток, замінивши їх доморобними, а з часом купованими вовняними або шовковими хустками. Соціальна стратифікація в одязі околичної шляхти виявляється і у формах верхнього плечового одягу. У неї рано з'являються вироби з крамних тканин. Серед них: *каптани*, *лисці*, *хутра*. *Каптани* шилися дівчатам на виданні з дорогих, недоступних селянам *адамашкових* або атласних тканин чорного або червоного кольорів, які привозились із далеких кримських мандрів за сіллю. Після весілля жінки зберігали свої *каптани* на смерть. Довгополі *лисці* за кромом наблизались до відомої *юпки*. Первинно вони виготовлялися з доморобного сукна, мали хутряну опушку, зазвичай із лисиці¹. Ззаду конструкція мала три фалди (*фанди*), по краях оздоблювалась чорним *майшестром*, *штанувалася* кольоровими нитками². Довгополим було і так зване *хутро*. Початково воно являло собою чорну суконну свиту, підбиту по краях овчиною [39, с. 17]. Натомість у шляхетських селах Лугинщини під *хутром* у 1920-і рр. уже розуміли похідний стьоганий на ваті довгополий одяг синього кольору з широким поясом, на якому нашивали десятки різнокольорових гудзиків для ozdobi і на знак заможності³. Мінці господарі обов'язково справляли останні до весілля дочкам замість каптанів.

Студіювання родинних обрядів також виявило низку особливостей їх здійснення в середовищі околичної шляхти. Найбільш чітко це виявилось у структурі весільного ритуалу. Шляхетське весілля насамперед відзначається деякими специфічними атрибутами. До них належать вінки (у первинному вигляді барвінкові, у похідному – виготовлені з тканини або паперу), які в обряді є субститутом широкоживаного в Україні весільного деревця; *пирники* – круглі або ромбічні коржики, які випікались у котрогось із молодих замість короваю або

¹ Запис автора 2003 р. у с. Ходаки Коростенського р-ну Житомирської обл. від Потопальської Христини Федорівни, 1916 р. нар.

² Записи автора: 2000 р. у с. Михайлівка Коростенського р-ну від Костюшко Марії Іванівни, 1931 р. нар.; 2003 р. у с. Купеч Коростенського р-ну від Ходаковської Євгенії Павлівни, 1933 р. нар.; 2003 р. у с. Ходаки Коростенського р-ну від Потопальської Христини Федорівни, 1916 р. нар.

³ Запис автора 2006 р. у с. Бовсуни Лугинського р-ну Житомирської обл. від Бовсунівського Ананія Олексійовича, 1927 р. нар.

разом із ним; килим, що замість загальновідомого в українському весіллі кожуха стелився молодим на посаді. Усі означені атрибути мали важливе значення у обрядах народного здійснення шлюбу, а отже мають санкціонуюче значення. Цілком можливо, що вони існували у місцевої шляхти ще у момент її заселення, тобто від давньоруського періоду і були принесені з іншої соціальної або культурної традиції. На користь цієї гіпотези свідчать, зокрема, дані про значення килима у князівському побуті. Адже першою в Україні літописною згадкою про килим є інформація 977 р. про похорон убитого древлянами під Овручем князя Олега, якого у ході поховального обряду поклали на килим [33, с. 53]. Сидіння на ньому, як правовий символ, також має паралелі у давньоруських пам'ятках, де виступає маркером єднання князів. Цей акт та територія, вкрита килимом (або хутром) мали сакральний зміст, а також символізували рівність та об'єднання тих, хто тут знаходився. Тому дослідники давньоруської культури відносять килим (хутро) до групи правових символів князівської влади [32, с. 99–104]. *Пірник*, що в історичній пам'яті респондентів зберігся до нашого часу, як і коровай, має *кликальну* функцію ритуального дару часом із медового тіста. Натомість, у весіллі шляхти як ритуальна їжа відсутня загальнопоширена у регіоні пшоняна каша. Виявлені особливості дають можливість стверджувати, що святкова їжа околичної шляхти засвідчує лише традицію виготовлення печеного хліба, стадіально пізнішу за традицію побутування обрядової варено-круп'яної страви. Весільний ритуал у шляхти також позбавлений окремих традиційних актів, здійснення яких на думку останньої було виявом низького культурного рівня. Йдеться про *переній*, де в регіоні весільних гостей частували горілкою, при цьому додатково збираючи гроші. Шляхта ж визнавала подарунки лише на короваї.

Поховальні обряди, поширені в середовищі шляхти виявляють у своїй структурі значно менше чітко визначених специфічних елементів. Водночас поховальний ритуал сіл *околичної* шляхти в минулому містив низку локальних особливостей, а також зберігав деякі риси давнього світогляду. До останніх, зокрема, можна віднести свідчення про поховання у видовбаних колодах, а, часом, у склепах.

У поховальному спорядженні фіксуємо ознаки соціальної стратифікації. Так, у шляхти на смерть тримали згадані вище весільні *адамашкові* або атласні *каптани*, кутики комірців сорочок, оздоблені певним орнаментальним мотивом, що у минулому відрізняв представників різних родів, відгинали, щоб були добре видні. Під час поховання неодруженої молоді використовувались шлюбні вінки, *пірники* і деякі специфічні (*шляхетські*) складові одягу — шовкові хустки, каблучки. Тут також спостерігалось викладання померлого на килим або накривання останнім коней, участі коня у деяких інших обрядових діях (заїжджання конем у хату під час поховальної процесії, стояння кінних вершників над ямою — *І.Н.*).

У родильних обрядах ми практично не зустрічаємо специфічно шляхетських обрядових форм. Під час відрізання дитячої пуповини у цих родинах, зустрічається використання такого незвичного для загальної традиції регіону предмету, як вуздечка. Остання, можливо, пов'язана з темою коня та військової служби¹. Тут рано поширюється і відтинання пуповини на книжці, що засвідчує прихильність шляхти до навчання та сприяння освіченості своїх дітей. Найцікавішим у цьому сенсі є звичай висаджування дитини на килим під час пострижин, яке ще зрідка фіксується у регіоні. Слід зауважити, що шляхта принаймні на початку ХХ ст. не практикувала регіонально поширений обряд виготовлення для хрестинного обіду пшоняної каші, її продаж та розбивання горщика, яке передувало розподілу цієї страви, бажаючи підкреслити свою відмінність від *мужиків* вищою культурою звичаїв [22, арк. 183]. Серед шляхетських родів також вважається малопрстойним вдаватися до магічних дій у зв'язку з потребою лікування хвороб, зокрема дитячих. Цей факт засвідчують не лише сучасні польові матеріали, але й давні історичні акти [1, с. 41 (Предисловие), № LXIX, с. 232].

¹ Запис автора 1996 р. у с. Корма Коростенського р-ну Житомирської обл. від Закусило Віри Лаврівни, 1914 р. нар.

Аналіз родинних обрядів нашої нинішньої на думку про визначальну роль у них килима. На нього садовлять дитину під час першого зрізання волосся у рік, стелють його на весільний посад молодим, під домовину або на коня під час похорону. Килимарство є одним із найоригінальніших витворів Житомирського Полісся. Тут воно зберегло досить цілісну історичну пам'ять про технологію виготовлення, закономірності композиції, термінологію орнаментики тощо. Дослідження місцевого килимарства підводить нас до висновку про те, що первинно його слід розглядати як явище шляхетського побуту. На жаль, це твердження є лише гіпотетичним через відсутність потрібної кількості історичних даних. Однак, аналіз етнографічних матеріалів та місцевого походження тканих виробів у музейних колекціях свідчить, що традиція виготовлення килимових виробів у регіоні поширилась від шляхти насамперед із с. Бехів, де ще на початку ХХ ст. існував потужний осередок килимарства. Це художнє заняття, що з часом перетворилось у промисел, приховує у собі надзвичайно важливі знання про символіку мотивів, їх історичне походження, ритуальне значення килимових виробів тощо. Так, орнаментальні мотиви геометричного типу вже впродовж багатьох століть застосовуються не лише у килимових композиціях, а й на інших хатніх тканинах (рушниках, скатертях, покривалах), килимових запасаках та на поділках жіночих сорочок. Особливо цікавими за своєю символікою та походженням є мотиви з назвами: *козаки, кривулі, пальці*.

Календарні обряди, поширені в середовищі шляхти на відміну від родинного циклу зберігають увесь комплекс реліктових обрядів, як-то: обряд одруження комина, сповідання діжкі, свято зеленого пастуха тощо. Перехідну позицію між сезонами у регіоні займає традиція поминання померлих родичів – *справляння дедов*. Останні відбувалися у вигляді хатньої вечері у п'ятницю перед Трійцею, Михайлом та Великим постом. На відміну від загального масиву поселень, у шляхетських селах побутування обряду дідівської вечері утворює два ареали: південний – межиріччя Тетерева та Ужа, де згадана традиція практично згасла ще на межі ХІХ–ХХ ст. і північний – межиріччя Ужа та Норині, де вона збереглась так само повно, як і в інших (*мужицьких*) селах.

Вірування, пов'язані з календарними обрядами, свідчать, що шляхта серйозно ставилась до багатьох регіональних забобонів. Так, у 1718 р. було подано скаргу дворян Невмержицьких із с. Верпи на дворян Верповських та Ярмолинських у зв'язку із нібито *завиванням* (виготовлення *завертки* на полі з метою викликати хворобу когось із женців) останніми їхнього хліба [1, с. 388].

Завершуючи це дослідження зазначимо, що питання студіювання історії та побуту околичної шляхти на теренах давньої Овруччини є недостатньо вивченим і дещо призабутим. Для його активізації необхідним є застосування нових методик, міждисциплінарний підхід, розробка комплексних програм, а також поглиблена робота у польових умовах, оскільки численні живі нащадки давніх родів, їх поселення є ланкою, яка пов'язує минулу історію з сьогоденням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России // АЮЗР – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – 460 с.
2. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси XVI–XVII вв. // АЮЗР – К., 1907. – Ч. 7. – Т. 3. – 708 + XXX с.
3. Антонович В.Б. Матеріали до історико-географічного словника. Овруцький повіт Волинської губернії. / Відділ рукописів Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України. – Ф. 1. – № 8197.
4. Бойченко В.Ф. Перебірна техніка «у переклад» в оздобленні побутової тканини на Житомирщині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // АР МНАП. – 1978. – 14 с.: іл.
5. Брицун М. Літописна земля древлян. Археологія. Історія. Етнографія. – Коростень, 2002.

6. Васянович О.О. Деякі особливості обрядової та святкової їжі околичної шляхти Коростенщини // Волинь-Житомирщина. – 2007. – № 16. – С. 112–122.
7. Васянович О.О. Дружко коровай несе, намнеткою тресе (Жіночий одяг шляхти околичного села Мелені) // Берегиня. – 2004. – № 1. – Число 40. – С. 67–76.
8. Васянович О.О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся // Берегиня. – 2004. – № 3. – С. 55–65.
9. Васянович О.О. Історико-етнографічні нотатки про село Мелені // Берегиня. – 2007. – № 3. – С. 37–54.
10. Васянович О.О. Меленівська хата // Волинь-Житомирщина. – 2004. – № 4. – С. 90–103.
11. Васянович О. Різдвяні святки (с. Мелені Коростенського району на Житомирщині) // Волинь-Житомирщина. – Вип. 3. – Житомир, 2003. – С. 65–72.
12. Васянович О.О. Сучасні весільні звичаї та обряди в Меленях на Житомирщині // Берегиня. – 2006. – № 4. – С. 33–48.
13. Верговський С.В. Наукове обґрунтування до створення архітектурної експозиції садиби із с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл. // АР МНАП. – 2001. – 10 с.
14. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К.-СПб., 1900.
15. Грищенко С., Мойсеєнко В. Мелені. Історико-лінгвістичний нарис. – Житомир, 1998.
16. Дмитрук Н. Матеріали з народного календаря, зібрані на Коростенщині // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 1–5. – Од. зб. 402.
17. Звіздецький Б.А. Про кордони Древлянської землі // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 47–58.
18. Зеленин Д.К. Описание рукописей ученого архива Императорского географического общества. – Вип. 1. – Пг., 1914.
19. Клепатский Р.И. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса, 1912. – Т. 1. – XLIII + 599 с.
20. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) // Древляни. – Львів, 1996.
21. Кравченко В. Історична минувщина Бехів // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-1. – Од. зб. 59.
22. Кравченко В.Г. Родини // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 158.
23. Леонтович Ф. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве // Журнал министерства юстиции. – 1907. – № 5.
24. Ловмянський Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 93–100.
25. Мойсеєнко В., Васянович О., Долгополова Л. Мелені і меленівці. – Житомир, 2007.
26. Несен І.І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 91–97.
27. Несен І.І. Особливості традиційного бджільництва на Овруччині // АР МНАП – 2001. – 32 с.
28. Несен І.І. Родинні обряди околичної шляхти: народина // АР МНАП. – 2002. – 31 с.
29. Несен І.І. Родинні обряди околичної шляхти: похорон // АР МНАП. – 2003. – 19 с.
30. Несен І.І. Шляхетські роди на Овруччині. Історична довідка // АР МНАП – 2001. – 20 с.
31. Орел Л.Г. Килим (на матеріалах килимарства Коростенщини) // Українська родина. – К., 2000. – С. 34–40.
32. Писаренко Ю.Г. «На одном ковре»: про символ «братерства» князів на Русі // А се его серебро: Збірник праць на пошану чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 99–104.
33. Повесть временных лет / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.-Л., 1950. – Ч. 1. Текст и перевод. – 404 с.
34. Пономар Л.Г. Тематико-експозиційний звіт (проміжний текст) // АР МНАП – 1978. – 17 с.: іл.
35. Свирида Р.О. Традиційне обладнання давнього житла на Коростенщині // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 99–105.

36. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1888. – Т. I. – 430 с.
37. Томашевський А.П. Населення Східної Волині (V–XIII ст. н.е.) (система заселення, екологія, господарство). Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – К., 1993. – Т. 1.
38. Фасмер М. Этимологический словарь. – М., 1964. – С. 203–204.
39. Черв'як К. Шляхта околична на Коростенщині. – К., 1927.
40. Юргинис Ю.М. Бояре и шляхта в Литовском государстве // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 124–130.
41. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – 416 с.

In article features of historical development and an ethnographic life shliakhta's in northeast of Zhitomir region are considered.

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Григорія Сковороди»**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 21

**ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2008**